

Reagiranje / Pismo uredniku
Primitljeno: 22. 10. 2020.

„Dopustite ljudima da vam kažu i
krenite svojim putem”: osvrt na tekstove
Vladimira Geigera o izložbi *Ako tebe
zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941.
– 1945.: Zadnje odredište Auschwitz*

NATAŠA MATAUŠIĆ
Hrvatski povijesni muzej
Zagreb, Hrvatska
n.matausic@hismus.hr

RAJKA BUĆIN
Hrvatski državni arhiv
Zagreb, Hrvatska
rbucin@arhiv.hr

Izložba *Ako tebe zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941. – 1945.: Zadnje odredište Auschwitz* autorica dr. sc. Nataše Mataušić, muzejske savjetnice iz Hrvatskoga povijesnoga muzeja, i dr. sc. Rajke Bućin, arhivske savjetnice iz Hrvatskoga državnog arhiva, postavljena u Francuskom paviljonu i svečano otvorena 5. veljače 2020. povodom obilježavanja 75. obljetnice oslobođenja nacističkoga logora Auschwitz-Birkenau i Međunarodnoga dana sjećanja na žrtve holokausta, izazvala je veliku pozornost doktora povijesnih znanosti Vladimira Geigera. Na izložbu se osvrnuo tekstom „Uz izložbu *Ako tebe zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941. – 1945.: Zadnje odredište Auschwitz*, Francuski paviljon u Zagrebu, 5. veljače 2020. – 21. travnja 2020.”, objavljenim na portalu Historiografija.hr, te duljim člankom u *Časopisu za suvremenu povijest* (1/2020, str. 343-350) pod naslovom „Nedostatno znanje, nestručnost i šlamperaj ili još jednom o izložbi *Ako tebe zaboravim... Holokaust u Hrvatskoj 1941. – 1945.: Zadnje odredište Auschwitz*, Francuski paviljon u Zagrebu, 5. veljače 2020. – 21. travnja 2020.”

Zahvaljujemo mu na vremenu, trudu i pažljivom iščitavanju teksta izložbe i popratnoga vodiča. Danas je naime gotovo rijetkost da se toliko pažnje posvećuje valoriziranju jednoga izložbenog projekta. Uglavnom su to, kako i sam

kaže, „pohvale izrečene prigodničarski i napamet”, a novinari se uglavnom zadovoljavaju prenošenjem informacija koje su dobili od organizatora izložbe. Istovremeno mu zamjeramo na uvredljivom, zlobnom i drskom načinu pisanja i komentarima na račun autorica izložbe i njihovih „savjetnika”. Na takav način pisanja reagirale su na Facebook stranici portala Historiografija.hr i povjesničarke Snježana Koren i Bibijana Hutinec Papo. Žao nam je, nadalje, što u svojim tekstovima navodi samo ono što smo prema njegovu mišljenju pogrešno ili netočno napisale, ne pokušavajući pritom reći je li na izložbi nešto i dobro izrečeno i prezentirano, osim same ideje da se takva izložba napravi.

Prije nego što se osvrnemo na njegove primjedbe, željele bismo reći nekoliko riječi o tijeku priprema i rada na izložbi. U srpnju 2019. na sastanku u Ministarstvu kulture predloženo je da Hrvatski povijesni muzej u suradnji s Hrvatskim državnim arhivom do 27. siječnja 2020. i Međunarodnoga dana sjećanja na žrtve holokausta pripremi izložbu o holokaustu u Hrvatskoj. Kao podloga izložbi trebali su poslužiti rezultati istraživanja za novi nacionalni postav u Državnome muzeju Auschwitz-Birkenau. Novi postav u tome muzeju zamišljen je kao združeni postav republika bivše Jugoslavije po unaprijed utvrđenoj sadržajnoj strukturi koja pretpostavlja četiri osnovne tematske cjeline: Prostor i vrijeme, Žrtve, Počinitelji zločina i Otpor, s posebnim naglaskom na žrtve. Usto bi ondje, kao poseban dio, trebali biti predstavljeni videozapisi preživjelih zatočenika, kao i baza podataka s poimeničnim popisom žrtava logora. Izložbeni prostor od oko 250 m² na kojem treba prezentirati holokaust na teritoriju bivše Jugoslavije uvjetovao je u konačnom odabiru artefakata njihovu maksimalnu selekciju. Za nas je to, u pripremi izložbe *Ako tebe zaboravim*, značilo proširenje dotad prikupljenih saznanja i daljnje istraživanje relevantnih činjenica o holokaustu počinjenom na teritoriju današnje Republike Hrvatske. U vrlo kratkom periodu od ideje do realizacije izložbe i uz maksimalnu podršku matičnih ustanova autorice izložbe obišle su Gradski muzej Varaždin, Muzej grada Koprivnice, Muzej grada Rijeke, Muzej Međimurja Čakovec, Muzej Slavonije Osijek, Muzej Brodskog Posavlja, Gradski muzej Vinkovci, Židovsku općinu Zagreb, Židovsku općinu Osijek, stupile u kontakt s Jasminkom Domaš iz Židovske zajednice Bet Israel u Zagrebu, Mirom Wolf iz Židovske općine u Zagrebu, Vladimirom Kalšanom iz Čakovca, Sanjom Simper iz Lovrana, Milivojem Dretarom iz Ludbrega, obitelji Birtić-Ujević iz Zagreba, Olegom Mandićem iz Opatije, Striborom Uzelcem Schwedemannom iz Slavonskog Broda i Državnim muzejom Auschwitz-Birkenau u Poljskoj da bi prikupile i dobile dozvole za izlaganje što većega broja relevantnih dokumenata i fotografija o predmetnoj temi. Pritom smo u prvom planu imale žrtve počinjenoga zločina. Rezultate istraživanja sažele smo u 359 kataloških jedinica, 43 pilot-legende i tekstualna objašnjenja, tri zemljopisne karte i četiri

videozapisa izjava bivših zatočenika logora Auschwitz, koje je postproducirala Mira Wolf. Među kataloškim jedinicama prezentiranim na izložbi njih 11 odnosi se na sjećanja bivših zatočenika logora u Hrvatskoj i zemljama okupirane Europe, koje je priredila Jasminka Domaš. Na izložbi su izloženi predmeti i fotografije iz 19 muzejskih, arhivskih i drugih ustanova, na njoj je sudjelovalo devet suradnika i dva konzultanta: Ivo Goldstein i Naida-Michal Brandl s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Suradnja s dizajnerima izložbe i vodiča Damirom Gamulinom i Antunom Sevšekom bila je iznimno uspješna, ali je iziskivala mnogo našega vremena i pažnje, a za realizaciju izložbe od ideje do finalizacije imale smo manje od pet mjeseci!

Izložbe su poseban medij komuniciranja sa širom društvenom javnošću, imaju svoja pravila i govore posebnim jezikom. Namijenjene su svim uzrastima i socijalnim kategorijama, od školaraca i studenata do ljudi različitih profesija. Toj činjenici moraju biti prilagođena i tekstualna objašnjenja. Muzejske izložbe ne mogu biti sveznajuće i svepokazujuće. I ne mogu ispričati priču bez ostataka. One nisu znanstvene knjige i ne mogu sadržavati bilješke. Ali zato mogu i moraju sredstvima koja su im dostupna učiniti predmetnu temu razumljivom svim uzrastima i kategorijama posjetilaca različitoga stupnja obrazovanja i različitih interesa. Pri radu na izložbama osnovno su polazište konkretni muzejski predmeti. Priču o njima („i nad njima”, što podrazumijeva posredovanje određenih tema i sadržaja) gradimo na osnovi pristupačne, suvremene, stručne i znanstvene literature i arhivskoga gradiva. Uostalom, muzeji po svojem poslanju uglavnom nisu znanstvene ustanove. Kako je prostor predviđen za izlaganje bio relativno malen, bila je nužna selekcija informacija i podataka da bi se komunicirale primarne informacije te potaknulo zanimanje posjetilaca za detaljnije upoznavanje s predmetnom temom.

Možemo se zapitati koliko je „muzeološki osmišljenih i historiografski utemeljenih izložba temeljenih na dokumentima i drugim pouzdanim izvorima” napravio dr. Geiger. Uz svoja neosporna znanja mogao ih je napraviti mnogo. Nataša Mataušić kao povjesničarka i prije svega muzealka – tridesetak. Dobrih i manje dobrih i poneku odličnu. Jedna od njih, koju je vodila kao zajednički projekt četiriju kustosica Hrvatskoga povijesnog muzeja, popraćena katalogom rasprodanim u prva dva mjeseca prikazivanja izložbe, dobila je nagradu Hrvatskoga muzejskog društva za najbolji izložbeni projekt u 2005. godini. Toliko o njezinoj nestručnosti. Rajka Bućin također više njih, od kojih je izložba *Hrvatsko iseljništvo kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva (od kraja 19. st. do Drugog svjetskog rata): Odabrane teme* izazvala znatnu pozornost šire društvene javnosti.

Osvrnut ćemo se najprije na tekst objavljen na portalu Historiografija.hr u kojem Geiger u kritičkoj analizi izložbe donosi pregršt grubih, drskih i zlon-

mjernih opaski koje se odnose na autorice izložbe i konzultante Ivu Goldsteina i Naidu-Mihal Brandl. Geiger tako konstatira da su nakon prigodničarskih pohvala slijedile i „prve ozbiljne primjedbe na nejasnoće, nedorečenosti, pa i grube netočnosti predstavljene na ovoj izložbi”. Izražavamo žaljenje što te tekstove nije i citirao. Jer nismo pronašle nijedan takav tekst, ako pod time ne podrazumijeva onaj Igora Vukića naslovljen „Cirkus sa žrtvama nastavlja se jer su u laži kratke noge... Žrtve Auschwitza s izložbe istodobno su i na popisu žrtava Jasenovca” i objavljen u *Hrvatskom tjedniku* br. 803 od 13. veljače 2020. godine. Na taj je tekst, prije njegova objavljivanja, bezuspješno reagirala i ravnateljica Hrvatskoga povijesnog muzeja Matea Brstilo Rešetar. Koliko je taj tekst relevantna ocjena izložbe neka prosude oni koji su ga pročitali. Po našem mišljenju, nije vrijedan spomena.

Tekst povjesničara Ivica Miškulina objavljen u časopisu *Vijenac* br. 677, koji Geiger citira, donosi osim pozitivnoga prikaza izložbe i „poneku kritiku”. Kritika je upućena odabiru Francuskoga paviljona kao izložbenoga prostora jer je „tijesan za izložbe takva tematskog opsega te političke i društvene težine”. Odabir Francuskoga paviljona bio je isključivi zahtjev Nataše Mataušić za mjesto postavljanja izložbe jer je, kao što piše i Miškulin, autentično mjesto na kojem su se sabirali Židovi prije deportacije u logore. Izložba je nadalje od samoga početka zamišljena kao pokretna, odnosno prenosiva za izlaganje u drugim prostorima. Sljedeće mjesto na kojem je trebala biti izložena sinagoga je u Koprivnici. Autori likovnoga dizajna izložbe Damir Gamulin i Antun Sevšek morali su stoga uložiti veliki trud da bi izložbu mogli smjestiti u ta dva prostora (a za svoje rješenje nedavno su dobili prvu nagradu za dizajn interijera na 22. Salonu arhitekture u Novom Sadu), od kojih je onaj u koprivničkoj sinagogi također nevelik (dapače, još je manji od Francuskoga paviljona), longitudinalan i nema mnogo dnevnoga svjetla. To je u određenoj mjeri determiniralo i završnu selekciju prikupljenoga izložbenog materijala. Miškulin nadalje navodi da se na izložbi ne spominje termin „konačno rješenje”, što nije točno jer u prvoj, uvodnoj legendi stoji: „[...] Oduzeto im je pravo i na život. Nakon konferencije u berlinskom predgrađu Wannsee u siječnju 1942., na kojoj je usvojen plan o konačnom rješenju ‘židovskog pitanja’, koncentracijski logori postaju mjesta izolacije, zatočenja, prisilnog rada i likvidacije Židova, pripadnika drugih naroda i ideoloških protivnika [...]” O njegovoj kritici, koju preuzima i Geiger, i konstataciji da „mjere poput pravne degradacije Židova ili oduzimanje imovine, relevantna znanstvena literatura uglavnom [...] ne ubraja u značenje termina Holokaust” bit će riječi poslije.

Miškulin dalje u svojoj kritici kaže da je „neprecizna i odrednica Hrvatska u nazivu izložbe” te mu nije jasno zašto smo odustale od termina Nezavisna Država Hrvatska (NDH). E to je bilo gotovo nerješivo pitanje. Doista se u na-

zivu izložbe pozivamo na holokaust u Hrvatskoj, a na izložbi gotovo cijelo vrijeme govorimo o NDH. O tome se dugo raspravljalo na sastancima povodom izrade novoga nacionalnog postava u Državnome muzeju Auschwitz-Birkenau i zaključak je svih prisutnih bio da treba govoriti o holokaustu u Hrvatskoj. U sastavu Nezavisne Države Hrvatske bio je i teritorij današnje Republike Bosne i Hercegovine, kao i dio današnjega srpskog Srijema, a o holokaustu u tom dijelu NDH željeli su govoriti predstavnici Bosne i Hercegovine i Srbije. Postoje i dijelovi današnje Hrvatske koji nisu bili u sastavu NDH, odakle su također stradali ondje nastanjeni Židovi.

Miškulin nadalje navodi kao negativnu kritiku: „Izložba na više mjesta donosi podatke i o drugim zločinima koje je počinio režim NDH, poput masovnih ubojstva Roma i Srba te spominje represivne mjere koje su Talijani činili na području svoje dominacije u ustaškoj Hrvatskoj. Oni ne pripadaju temi Holokausta, što može zbuniti posjetitelja izložbe.” No naše je pitanje bilo kako to razdvojiti, a da se pripadnici romskoga i srpskoga naroda u Hrvatskoj ne osjete povrijeđenima, odnosno kako izdvojiti zločine počinjene nad Židovima ako su se događali u isto vrijeme i u istim logorima?

I to bi bile uglavnom sve, kako ih naziva Geiger, „ozbiljne primjedbe i nejasnoće, nedorečenosti i grube netočnosti predstavljene na izložbi”. No, za razliku od Geigera, drugi kritičari, Miškulin, Pofuk i Pulig, a nešto kasnije i Vojak, u svojim su se prikazima jednakim tonom, bez vrijeđanja, osvrtni i na ono što je dobro i ono što po njihovu mišljenju nije dobro na izložbi.

U svojem prvom osvrtu na izložbu Geiger je posvetio najviše pozornosti logoru za Židovke i Srkinje s djecom u Đakovu. Zamjera nam što smo napisale da su Židovke koje su smrtno stradale u tom logoru, njih 569, „sahranjene u jami iza štala mlina ‘Cereale’”, umjesto na Židovskom groblju. Tu smo doista pogriješile, na to su nas upozorili i konzultanti, ali grešku smo, nažalost, previdjele popraviti. No već je sljedeća njegova konstatacija upitna: „Ne moram naglasiti da sudbina željezničkih transporta s logorašicama i logorašima Sabirnog logora Đakovo nije u historiografiji nedvojbeno razriješena. Ali autorice/priređivačice i konzultanti izložbe očito kao vjerodostojan podatak prihvaćaju iskaze pojedinaca do kojih je tek posredno stigla vijest da su žene i djeca iz Sabirnog logora dopremljeni u Jasenovac odnosno Staru Gradišku, i da su tamo odmah svi pobijeni. Ipak, zasad nam nisu poznati nedvojbeni pokazatelji, ni dokumenti niti iskazi očevidaca, koji bi potvrđivali takav rasplet događaja. Historiografija je na temelju ne posve pouzdanih iskaza odredila Staru Gradišku kao neupitno posljednje odredište logorašica i logoraša iz Sabirnog logora u Đakovu.” A nas dvije autorice uporno i bez razmišljanja ponavljamo da su logorašice i njihova djeca iz Đakova dovedeni u Jasenovac i vrlo vjerojatno ondje odmah ubijeni.

Nije nam poznato da je historiografija neupitno odredila Staru Gradišku kao posljednje odredište zatočenica logora Đakovo, i ta Geigerova konstatacija ne stoji. Svakako, poznati su nam iskazi više očevidaca koji kao posljednje odredište zatočenica Sabirnoga logora Đakovo navode Jasenovac, odnosno jasenovačko stratište Donju Gradinu. Logor Stara Gradiška nema željezničku postaju, pa bi zatočenice s djecom trebale biti transportirane vlakom do Okučana, gdje se nalazila željeznička postaja, a odande pješke nekoliko kilometara do Stare Gradiške. Bez svake sumnje, to ne bi prošlo bez očevidaca. Osim svjedoka o Jasenovcu kao posljednjem odredištu žena i djece iz logora Đakovo koje navodi Ivo Goldstein u knjigama *Holokaust u Zagrebu* iz 2001. i *Jasenovac* iz 2018. (Geiger to očito ne smatra vjerodostojnim), navest ćemo još dva svjedočenja, koja se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu. Naglašavamo još jednom da se radi o neposrednim sudionicima događaja. Prvi je iskaz Mihajla Solaka od 25. lipnja 1951., svjedoka u kaznenom postupku protiv Ante Pavelića. Solak kaže: „Sjećam se takodjer da su bila u dva navrata dovedene 1942 iz Đakova dvije grupe žena i djece, koje su zajedno mogle brojiti oko 3.000 žena i djece. Ovo su bile žene i djeca Židova. Ja sam se sa jednom grupom tih žena i djece sastao i to sa prvom grupom još sam gledao kod skele. Kako su ustaše jer im je silaženje tih žena i djece bilo presporo, bacale djecu sa obale na skelu, da su si djeca lomila noge i ruke prilikom pada. Na jednom je Hiršberger opazio svoju kćerku staru 5-6 godina, među tom djecom i kako sam se bojao da ne bi počeo vikati, jer je bio sav izvan sebe, to sam ga uz pomoć jednog zatočenika odveo odatle, jer u protivnom [nečitljivo] i nas bi strpali na skelu i odveli na Gradinu... Drugi puta sastao sam grupu žena i djece koja je bila dopremljena iz Đakova jednog večera. Kada sam se vraćao u logor i vidio sam kako te žene i djeca iz Đakova grozni, izmoždjeni samo tako, da su se jedva kretali, a ustaše su ih tukli i [nečitljivo] tjerali prema skeli za prevoz na likvidaciju u Gradinu. [nečitljivo] je bilo više zatočenika koji su to vidjeli... [nečitljivo] i ustaša Pudić koji je rukovodio ovom likvidacijom... Napominjem da smo svi mi koji smo slagali odijela i drugi tekstil zajedno s odijelima dobili i napismeno podatke o tome koliko je žena i djece bilo u ovim grupama koje su bile dovedene iz Đakova. Ja se točno sjećam zadnjeg stanja, kako je na tom izvještaju pisalo da ih je bilo oko 3000.” Drugo je svjedočenje Luke Đakovića iz Zagreba od 6. travnja 1956. godine. On, među ostalim, izjavljuje: „Vidio sam kad je u ljeto 1942 godine dovezeno tj. transportirano do logora Jasenovac veća grupa žena Židovki, koje su do tada bile u logoru u Djakovu, ali nisu zadržavane u logoru Jasenovac, nego su odmah prevažene preko Save u Gradinu, gdje su likvidirane. Tu je moglo biti nekoliko stotina žena i djece, a ja sam razgovarao s [nečitljivo] Magdom iz Slavenskog Broda koja je imala jednu curicu pored sebe oko 7 godina staru, te sam joj davao vode dok je bila u vagonu. Taj transport u kojem je

ona bila imao je 9 vagona, a u svakom je bilo oko 40-50 žena i djece. Ona mi je pričala da je dopremljena iz Đakova. Iza tog transporta došla su još dva transporta približno s istim brojem vagona sa ženama i djecom, te su likvidirani na Gradini. Nakon toga je njihova odjeća dopremljena u logorski magazin.” Je li ovime sudbina žena s djecom iz logora u Đakovu napokon razriješena? Što još treba Geigeru da prihvati činjenicu da su žene i djeca iz Đakova brutalno ubijeni u Donjoj Gradini?

Geigerova konstatacija „da mjesto smrti ništa ne znači za žrtve holokausta”, koju preuzima od Branka Ostajmera (Branko Ostajmer, „Lea Maestro: Logor Đakovo / Đakovo Camp”, *Zbornik Muzeja Đakovštine*, 2015., str. 308-312), može biti uvredljivom za žrtve, a osobito za preživjele članove obitelji stradalnika holokausta, koji bi željeli znati u kojem su logoru i na koji način lišeni života njihovi najbliži: majke, očevi, braća, sestre, žene, muževi, stričevi, nećaci, djeca... bez obzira na to jesu li zločin počinile ustaške vlasti ili nacisti... Ako su izvršitelji zločina važniji za historiografiju od mjesta stradanja, kako piše Geiger, neka o svojem stavu priupita i članove židovske zajednice u Hrvatskoj koji su preživjeli holokaust. Neka mu oni kažu što je za njih važnije.

Na kraju teksta postavlja pitanje: „gdje su bili i što su radili i uvaženi konzultanti izložbe *Ako tebe zaboravim...*”, ponajprije znalac prof. dr. sc. Ivo Goldstein, mentor Nataše Mataušić za njezin doktorski rad (*Diana Budisavljević i građanska akcija spašavanja djece – žrtava ustaškog režima*) prije koji dan obranjen na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. A i to nažalost kanim pročitati.” Gdje su bili, ne znamo. Što su radili, a odnosi se na izložbu, znamo. Poslali su nam pismena očitovanja na tekst scenarija izložbe, na čemu im i ovom prilikom najljubavnije zahvaljujemo. A što se tiče disertacije, naravno da će ju pročitati „nažalost”, a ne na dragost. Može izbrojiti i popisati sve propuštene zareze i razmake između riječi, pravopisne pogreške i eventualno pogrešno spojene bilješke (što mu je, sudeći prema analizi knjiga Ive Goldsteina, osobito zadovoljstvo), ali zaslugama Diane Budisavljević i njezinoj akciji, opisanima u disertaciji, teško da će pronaći znanstvene protuargumente.

Naslov Geigerova teksta objavljenog u *Časopisu za suvremenu povijest* br. 1 iz 2020. nije potrebno komentirati. Tek da kažemo da je neprimjeren jednom doktoru znanosti. Na početku rada osvrće se na kratki tekst jedne od autorica izložbe objavljen na Facebook stranici portala Historiografija.hr i drsko ju optužuje za „nepoznavanje relevantnih izvora i literature, i vrhunac neznanja, neznanja kakvo si ni potpuni amateri ne bi smjeli dopustiti...”. Može se ona lakonski nasmijati na to, ali ipak ostaje gorak okus u ustima nakon takva grubog i neprofesionalnog vrijeđanja. U istom broju *Časopisa za suvremenu povijest* objavljen je i tekst o izložbi *Ako tebe zaboravim...* uglednoga povje-

sničara Danijela Vojaka, u kojem se mogu naći i nešto drukčiji podaci o radu Nataše Mataušić.

U članku Geiger kao prvu od primjedbi navodi: „Na izložbi *Ako tebe zaboravim...* izloženi su i dokumenti – preslike izvornih 15 smrtnih listova Židova iz Nezavisne Države Hrvatske (NDH) koji su ubijeni u Auschwitzu. No trojica od njih [...] nalaze se i na popisu žrtava logora Jasenovac JUSP-a Jasenovac, uz navod da su ih ubili ustaše, a na taj se popis autorice izložbe, i ne samo one, uporno referiraju kao vjerodostojan. Dokumente dobivene iz Državnoga muzeja Auschwitz-Birkenau u Oświęcimiu u Poljskoj trebalo je valjda odmah i ‘pod hitno’ usporediti s popisom JUSP-a. No to tek ‘propustom’ nije učinjeno.”

Preuzimajući sasvim nekritično podatke na koje je, kako piše Geiger, upozorio „povjesničar amater” Igor Vukić u svojem napisu „Cirkus sa žrtvama nastavlja se jer su u laži kratke noge... Žrtve Auschwitza s izložbe istodobno su i na popisu žrtava Jasenovca” objavljenom u *Hrvatskom tjedniku* br. 803 od 13. veljače 2020., Geiger je i sam mogao provjeriti podatke barem za ta tri inkriminirana imena. Jer istina je sljedeća. Podaci sa smrtnoga lista na ime Georg Stein su ovi: elektromehaničar iz Rume (tada u sastavu NDH), umro 5. listopada 1942., rođen 21. studenog 1920. u Rumi. Ime oca Bernhard. Ime majke Luisa r. Berger. Uzrok smrti akutni crijevni katar. Na popisu JUSP-a Jasenovac nalazi se Đuro Stein, ali je ime njegova oca Josip, a rođen je u Virovitici 1912. godine. Vjerojatno se ne radi o istoj osobi. Rudolf Rudi Polaćek doista se nalazi i na popisu žrtava JUSP-a Jasenovac i svi navedeni podaci upućuju na to da se radi o istoj osobi. Treća osoba, imena Aleksandar Kardoš, također je upitna. Na popisu JUSP-a Jasenovac nalazi se Saša Kardoš, ali se u odnosu na smrtni list iz Državnoga muzeja Auschwitz-Birkenau razlikuje njegova godina rođenja. Dakle, to može biti ista osoba, ali i ne mora. Kao i u brojnim drugim slučajevima, to se treba i može ustanoviti tek usporedbom većega broja podataka (a taj posao, kompleksan kakav jest, još uvijek nije dovršen).

Navod da je izloženo 15 smrtnih listova netočan je jer su izložena 43 smrtna lista. Ako bismo to statistički rezimirali, uzimajući u obzir da se 2 od 43 nalaze i na jednom i na drugom popisu, tek 4,6 % osoba nalazi se na oba popisa.

Popis JUSP-a Jasenovac, usprkos nekim nedostacima, smatramo vjerodostojnim. On nije prvi pokušaj da se u Republici Hrvatskoj načini popis žrtava ustaških logora Jasenovac i Stara Gradiška, ali je jedini koji je javno objavljen. Kolege iz Jasenovca, uostalom, nikad nisu ni tvrdili da je njihov popis nepogrešiv i 100 % točan, štoviše uvijek su pozivali dobronamjernike neka ih upozore na eventualne pogreške da bi ih mogli korigirati. Njihov je popis *work in progress*, koji vjerojatno nikad i neće biti završen. Počeli su od popisa iz 1964., koji kontinuirano dopunjavaju i ispravljaju. Popis žrtava logora Jasenovac i Stara Gradiška na kojem je radio nekadašnji ravnatelj Hrvatskoga državnog

arhiva Josip Kolanović sa suradnicima, među kojima je bila i autorica izložbe Rajka Bućin, nije im bio dostupan. Zagubio se u bespućima nečije ladice i/ili računala kao opterećujući i neželjeni teret.

Geiger nadalje navodi: „Ako su izložbom *Ako tebe zaboravim...* predstavljeni rezultati višegodišnjega istraživanja za potrebe izrade novoga nacionalnog postava Republike Hrvatske u Državnom muzeju Auschwitz-Birkenau i ako poimenični popis žrtava logora JUSP-a Jasenovac od 83.811 osoba na izložbi proglašavaju ‘najnovijim rezultatima znanstvenih istraživanja’, kako to da i nakon višegodišnjih znanstvenih istraživanja nisu uspoređeni popisi žrtava Jasenovca i Auschwitza?” Iz jednostavnoga razloga što metodologija znanstvenoga utvrđivanja poimeničnoga popisa žrtava logora Auschwitz-Birkenau iz Hrvatske, koju je razradila Rajka Bućin u Hrvatskom državnom arhivu, ne polazi od popisa JUSP-a Jasenovac. Kako uostalom piše i na jednom od panoa na izložbi:

„U Hrvatskome državnom arhivu (HDA) od 2017. provodi se projekt izrade poimeničnog popisa žrtava logora Auschwitz-Birkenau deportiranih s područja današnje Republike Hrvatske u razdoblju od 1942. do 1944. godine, a radi planirane izrade baze podataka u sastavu novoga nacionalnog postava u Državnom muzeju Auschwitz-Birkenau u Oświęcimiu (Poljska). Projekt je prvi pokušaj znanstvenog i metodološki razrađenog utvrđivanja žrtava ovoga logora s područja današnje Republike Hrvatske.

Raniji popisi žrtava temelje se na podacima koje su prikupljale komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, uglavnom Zemaljska komisija nadležna za područje Hrvatske, čije je gradivo pohranjeno u HDA, zatim na podacima koje su prikupljale lokalne organizacije Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) te na podacima koje je odlukom Saveznog izvršnog vijeća Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) 1964. prikupila Savezna komisija za popis žrtava rata 1941. – 1945. Za stradanje Židova relevantni su i podatci koje je od pojedinih židovskih općina prikupio zagrebački Istraživački i dokumentacijski centar CENDO koji djeluje pri Židovskoj općini Zagreb.

Dosadašnji popisi manjkavi su u pogledu ukupnoga broja žrtava, ali i kod navođenja njihovih imena, godina rođenja, vremena deportacije, nacionalne pripadnosti i drugih podataka, zbog čega se imena pojedinaca pojavljuju u nekim popisima višestruko, a brojne osobe su izostavljene.

U okviru ovog projekta podatci iz dosadašnjih popisa nadograđuju se saznanjima iz literature i arhivskih izvora, osobito onih koji su postali dostupni posljednjih tridesetak godina. Pored izvora iz Arhiva Državnog muzeja Auschwitz-Birkenau, među njima najvažniju ulogu imaju podatci iz fondova Ravnateljstva ustaškog redarstva u Zagrebu i PONOVE (Ured za podržavljeni

imetak Ministarstva državne riznice NDH), koja služi kao kontrolni mehanizam kada se radi o osobnim podacima stradalih i članovima njihovih obitelji. Koriste se i brojni drugi arhivski fondovi i zbirke, ne samo u HDA, već i u drugim arhivskim ili muzejskim ustanovama u Hrvatskoj ili Srbiji (npr. podatci iz Jevrejskog muzeja u Beogradu).

Ovaj mukotrpni posao najviše otežava činjenica da su podatci koji se koriste raspršeni unutar pojedinih ustanova, ali i unutar pojedinih cjelina (fondova/zbirki), te da su potrebne brojne provjere da se utvrdi točan identitet i mjesto stradanja pojedinaca.

Prema dosadašnjim istraživanjima većina žrtava su Židovi, iako su u logor bili deportirani i antifašisti, a za odmazdu i članovi njihovih obitelji, osobito s područja Istre tijekom 1944. godine.”

Da nitko nije savršen, pa tako ni Geiger, govore i njegove primjedbe o datumu/datumima objavljivanja „Poimeničnoga popisa žrtava logora Jasenovac” i Hansu Helmu. Tako Geiger kaže: „Poimenični popis žrtava logora Jasenovac iz 1964. nije objavljen 1992., kako stoji na jednom izložbenom panou i u vodiču izložbe *Ako tebe zaboravim...*, nego 1998. godine.” Na izložbenom panou i u vodiču piše: „O broju žrtava logora Jasenovac i Stara Gradiška, njihovoj nacionalnoj, vjerskoj i političkoj strukturi postoje različite brojke, proračuni, procjene i pretpostavke koje su vrlo rijetko bile temeljene na rezultatima sustavnih znanstvenih istraživanja, a korištene su uglavnom za ostvarivanje određenih političkih interesa. Stvarni broj žrtava Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije, pa tako i koncentracijskih logora Jasenovac i Stara Gradiška temeljen na rezultatima poimeničnog popisa žrtava nije bio objavljen sve do 1992. godine. Te je godine Savezni zavod za statistiku SR Jugoslavije objavio rezultate (nepotpunog) poimeničnog popisa ratnih žrtava načinjenog 1964. godine, prema kojima je u koncentracijskim logorima Jasenovac (49.602) i Stara Gradiška (9.586) stradalo 59.188 osoba” te nadalje: „Prema najnovijim rezultatima znanstvenog istraživanja koje je obavila Javna ustanova Spomen područje Jasenovac (metodom osobne identifikacije) u logorima Jasenovac i Stara Gradiška smrtno je stradalo 83.811 osoba, od kojih 48.219 Srba, 16.164 Roma, 13.141 Židova, 4.281 Hrvata, 1.143 Muslimana (Bošnjaka) i 403 ostalih. Među 13.141 židovskih žrtava bilo je 1.603 djece, 7.754 muškarca i 3.784 žene.” Kao što je rečeno, izložbe su poseban medij izražavanja i ne mogu sadržavati bilješke u kojima bi posjetiocima detaljnije bile objašnjene pojedinosti iz legenda. No i sam Geiger u svojim prije objavljenim tekstovima navodi i 1992. i 1998. kao godine objave popisa iz 1964. Tako u tekstu „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači’: Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)”, objavljenom u *Časopisu za suvremenu povijest* br. 3 iz 2011., na str. 728 Geiger kaže: „[...] jer je dotada

jedini sustavni popis žrtava logora Jasenovac bio poimenični popis Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., koji je objavljen 1992. i 1998...” U bilješci uz navedenu rečenicu navodi *Spisak žrtava rata 1941 - 1945. Ustaški logor Jasenovac i Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*. A u radu objavljenom 2013. u *Časopisu za suvremenu povijest* br. 2 pod naslovom „Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.–1945. (procjene, izračuni, popisi)” u bilješci 20 na str. 216 ponovno navodi obje godine, 1992. i 1998.: „[...] Ustaški logor Jasenovac, Beograd, 1992.; Jasenovac: Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, prir. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Zürich – Sarajevo, 1998.” Ono što je dopušteno njemu, nama očito nije.

Prihvaćamo konstataciju da se broj Židova stradalih u holokaustu koji navodimo na izložbi, a preuzimamo od Žerjavića, ne odnosi na područje današnje Republike Hrvatske, nego Nezavisne Države Hrvatske. I to doista jest propust, ali ne i „nedostatno znanje, nestručnost i šlamperaj”, kako na nekoliko mjesta ističe Geiger ocjenjujući izložbu.

Geigeru je sporan i opis u kojem navodimo na koje su načine lišavani života zatočenici logora Jasenovac. Ruga se poput zlobnoga dječaka jer na izložbi piše da su zatočenici bili ubijani „na najprimitivniji način: klanjem, vješanjem, umlaćivanjem, izgladnjivanjem, teškim fizičkim radom i psihičkim maltretiranjima”. Možda su njemu poznatiji neki drugi i „ljepši” načini usmrćivanja u Jasenovcu? Nismo, nažalost, pronašle nijedan njegov rad iz kojega bismo saznale kako su lišavani života tamošnji logoraši, ali jesmo druge, i knjige i svjedočenja. Ovdje nije mogao a da se ne osvrne i na Ivu Goldsteina. Sasvim neprimjereno.

U vezi s brojem žrtava gospičke skupine logora (Gospić, Jadovno, Pag) Geiger piše: „Na izložbi je jednostavno zaključeno da ‘se čini da bi najrealnije procjene bile oko 24.000 žrtava’”. Sporan mu je broj koji smo navele. No zapravo smo napisale sljedeće: „O broju žrtava u ovom prvom logorskom sustavu postoje različite procjene i pretpostavke koje se kreću od 15.000 do više od 70.000, ali se čini da bi najrealnije procjene bile oko 24.000 žrtava.” Geiger nas upućuje na to da se procjene kreću od minimalno 1.794 (prema popisu iz 1964., op. a.) do 120.000 žrtava (? , op. a.) te da je broj žrtava gospičke skupine logora „jedno [...] od kontroverznih pitanja u historiografiji”. Da ono nije definitivno riješeno, možemo se složiti, kao uglavnom i s onime što su Vladimir Geiger, Mario Jareb i Davor Kovačić napisali o tome u zajedničkoj knjizi *Jadovno i Šaranova jama. Kontroverze i manipulacije*, Zagreb, 2017. (zar doista misli da nismo konzultirale i tu knjigu?), no ono što, čini se, njemu stvarno smeta jest činjenica da smo procjenu o oko 24.000 žrtava preuzele od Slavka i Ive Goldsteina (izračun se temelji na iskazu o broju logoraša koji je dao upravi-

telj toga sustava Stjepan Rubinić, umanjenom za broj kasnije odatle upućenih u jasenovački logorski sustav i Loborgrad).

Geiger zamjera i to što na izložbi nismo prikazale holokaust u Baranji, koju je Mađarska najprije okupirala, a zatim u prosincu 1941. i anektirala. Zašto na našoj izložbi nema cjeline o Baranji iako govorimo u holokaustu počinjenom za vrijeme Drugoga svjetskog rata u granicama današnje Republike Hrvatske, čiji je Baranja sastavni dio teritorija? Glavni je razlog bio mali broj izvora u institucijama današnje Republike Hrvatske o Židovima koji su živjeli na teritoriju Baranje i kratko vrijeme za prikupljanje materijala (podatke o baranjskim Židovima nismo našle ni u knjizi Melite Švob *Židovi u Hrvatskoj*, Zagreb, 2004.).

Geiger nadalje navodi: „Također je nejasno iz kojih razloga na izložbi *Ako tebe zaboravim...* nema prikaza Sabirnoga logora Tenja kod Osijeka.” Na teritoriju NDH bilo je osnovano tridesetak logora. Naravno da nismo mogle posvetiti jednaku pažnju svim logorima, što nije ni bio naš osnovni cilj, ali Sabirni logor Tenja kraj Osijeka spominje se na izložbi više puta, na mjestima na kojima smo procijenile da je najprikladnije prikazati prikupljeni materijal. Spominjemo ga kad je riječ o sudbinama njegovih zatočenika, Hermana Weissmanna, Mavre Maxa Neumanna, Josipa i Julija Schwarzza i dr.

Primjedbu pak da nismo jasno naznačile položaj Istre i krajeva koje je anektirala i okupirala Kraljevina Italija smatramo sasvim suvišnom i doista cjepidlačenjem.

Geiger nadalje navodi: „Kartografski prikazi i na panoima i na vodiču izložbe nejasni su, pa i zbunjujući. Prvi je zemljovid Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske potkraj 1941. godine, a drugi zemljovid logora na području NDH i istočnoga jadranskog teritorija Kraljevine Italije koji je dobila ugovorima, Rapalskim 1920. i Rimskim 1941. godine. Na izložbi je pozornost slikom i riječju dana holokaustu na teritoriju današnje Republike Hrvatske, pa nije jasno zašto ni na jednom zemljovidu nema označenih granica Republike Hrvatske. Za neupućene, manje upućene i strance nejasno i zbunjujuće.” Na izložbi su prikazane dvije karte i jedna tzv. slijepa karta na kojoj su ucrtani logori. Prva je „Karta Europe u proljeće 1941. godine”, a druga „Područje Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske potkraj 1941. godine”. Obje su karte preuzete iz JUSP-a Jasenovac, a rađene su za potrebe stalnoga postava. U njihovoj izradi svojim je sugestijama i detaljnim kartama pojedinih graničnih područja NDH pomogao dr. sc. Mario Jareb, tako da se može sa sigurnošću tvrditi da su točne do najsitnijih detalja. Karta današnje Republike Hrvatske nije prezentirana te se možemo složiti s Geigerom da su radi boljega razumijevanja trebale biti naznačene granice današnje Republike Hrvatske. Jednako

tako može se prihvatiti i konstatacija da na slijepoj karti nije označena tipologija talijanskih i njemačkih logora.

Na pitanje razlikuju li autorice izložbe „represivnu” internaciju od „zaštitne” internacije može se odgovoriti početnim tekstom legende koja se odnosi na talijanske logore: „Talijanski logori osnivani na anektiranom i okupiranom području razlikovali su se po pitanju ingerencija nad njima, po skupinama ljudi koji su u njih internirani kao i uvjetima koji su u njima vladali. Sabirni logori za Židove nisu bili mjesta likvidacija, već izoliranja Židova koji su živjeli na tim područjima, kao i Židova izbjeglica koji su u velikom broju pristizali iz svih krajeva NDH i krajeva pod njemačkom okupacijom. Talijanski fašistički režim prihvatio je rasne zakone, ali ne i tako brutalan odnos prema njima kakav je imala nacistička Njemačka.”

Konstatacija da na izložbi „Katolička crkva, njezina stajališta i djelovanje u vrijeme NDH i nadbiskup Štepinac gotovo da nisu spomenuti, valjda u nesnalaženju i nelagodi – u ozračju različitih, pa i naglašeno suprotstavljenih tumačenja, i u historiografiji – što navesti i kako objasniti” ne drži vodu. Nije nam to bilo toliko bitno za temu. Odlučile smo prikazati popis pravednika među narodima koji govori o malim, običnim ljudima koji su po cijenu vlastitoga života spašavali prijatelje, susjede i kolege, Židove osuđene na propast samo zato što su Židovi.

Nadalje, Geiger primjećuje da su „biografski podaci o SS-Obersturmbannführeru Hansu Helmu trebali [...] biti točniji jer je prevažna osoba u prikazu holokausta u/iz NDH. No, vjerojatno da bi sve izgledalo zagonetnije, Helmovo mjesto rođenja ostaje nepoznanica i autorice izložbe *Ako tebe zaboravim...* za mjesto rođenja samo stavljaju upitnik, pa je navedeno: ‘(?, 1909. – Beograd, 1946.)’”.

Za biografske podatke o Hansu Helmu koristile smo natuknicu o njemu objavljenju na str. 155 leksikona *Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945.* iz 1997. godine kao lako dostupan i „točan” izvor. Te godine ni Geiger nije znao gdje je Helm rođen, a kao datum njegove smrti naveo je 12. prosinca 1946. (što je netočan datum, odnosno godina). Povjerenje u znanje iskusnoga povjesničara očito nam se nije isplatilo. Nedavno smo ustanovile da su podaci o Helmu (mjesto i datum rođenja i smrti, ali i neki drugi) u vrijeme pisanja leksikona *Tko je tko u NDH* bili dostupni u Hrvatskom državnom arhivu (naime, ondje je nekoliko godina prije preuzet i obrađen fond Hansa Helma), no Geiger ih nije koristio. Svakako, i Geiger je te 1997. mogao pronaći potrebne podatke (u „relevantnim izvorima”, da se poslužimo njegovim riječima), pa bi možda u leksikonu *Tko je tko u NDH* bilo napisano više od 12 redaka, odnosno 5 rečenica posvećenih Helmu. Primjedbom o tome je li Helm bio policijski ataše u njemačkom veleposlanstvu u Zagrebu, kako je napisano na izložbi, ili policijski

poslanik pri Poslanstvu Njemačkoga Reicha u Zagrebu, kako predlaže Geiger, smatramo bespredmetnom. Lektorica bi to zacijelo ispravila da je smatrala potrebnim, kao i neke druge izraze na koje Geiger upozorava da su netočno napisani, odnosno da nisu u duhu hrvatskoga jezika.

Osvrnule bismo se i na konstataciju koju preuzima od povjesničara Ivice Miškulina o tome da „pravnu degradaciju Židova ili oduzimanje njihove imovine, relevantna znanstvena literatura ne ubraja u termin Holokausta”. Je li doista tako? Pri izradi sinopsisa novoga združenoga nacionalnog postava republika bivše Jugoslavije u Državnome muzeju Auschwitz-Birkenau „supervizori” su bili, među ostalima, Thomas Lutz, voditelj Odjela za memorijalne muzeje Zaklade Topografija terora u Berlinu, Bruno Boyer, ravnatelj Memorijala holokausta u Parizu, i Piotr Cywiński, ravnatelj Državnoga muzeja Auschwitz-Birkenau. U grupi eksperata za holokaust bili su Kaja Širok, ravnateljica Muzeja novije povijesti iz Ljubljane, Milan Koljanin i Olga Manojlović Pintar iz Beograda te Goran Sadikarijo, ravnatelj Memorijalnoga centra holokausta u Skopju. Svi redom relevantni su znanstvenici i stručnjaci koji u holokaust ubrajaju i pravnu degradaciju Židova i oduzimanje njihove imovine. Pravila za postavljanje nacionalnoga postava u Državnome muzeju Auschwitz-Birkenau iznimno su stroga i svako nepridržavanje tih pravila, a to neizostavno uključuje i ono što Geiger ne smatra holokaustom, može rezultirati neprihvatanjem idejne koncepcije i scenarija izložbe. Prema dr. Kathrin Mayer, izvršnoj tajnici Međunarodnoga saveza za sjećanje na holokaust (IHRA), jedna od ključnih točaka holokausta pitanja su kako su i zašto nacisti organizirali oduzimanje židovske imovine i kako je to utjecalo na šanse Židova na preživljavanje. Njezin tekst može se naći na stranicama Ministarstva znanosti i obrazovanja pod nazivom „Preporuke za poučavanje i učenje o holokaustu”. Dakle, holokaust je proces i taj se pojam ne odnosi samo na masovno fizičko uništavanje Židova. Kao anticipacija i važne etape u pripremi genocida, prethodili su mu rasni zakoni (definicija Židova, njihova diskriminacija i segregacija), identifikacija židovskoga stanovništva i oduzimanje imovine. U NDH se taj proces provodio iznimno brutalno i do kolovoza 1942. bez sudjelovanja nacističkih okupatora.